

АДАПТАЦІЯ СПІЛЬНОТИ ДО СУСПІЛЬНИХ ЗМІН УНАСЛІДОК ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ: ВІД ПЕРЕЖИВАННЯ ТРАВМИ ДО ВІДНОВЛЮВАЛЬНИХ ЗУСИЛЬ ТА РОЗВИТКУ

Коробка Лариса Миколаївна,
канд. психол. наук, доцент, с.н.с.,
завідувач лабораторії психології мас і спільнот
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
larisakorobka@gmail.com
ORCID ID 0000-0001-9306-0624

Висвітлено результати дослідження, що мало своїм об'єктом процес адаптації спільноти до наслідків воєнного конфлікту. **Мета** полягала в розширенні і поглибленні наукових уявлень про особливості адаптації в умовах воєнного конфлікту та розробленні концептуальної моделі адаптації спільноти до суспільних змін унаслідок воєнного конфлікту. На основі загальнотеоретичних **методів** аналізу, систематизації, узагальнення, інтерпретації різних наукових підходів та емпіричних результатів, моделювання визначено теоретичні засади дослідження адаптації спільноти до наслідків воєнного конфлікту, основу яких становлять концепція соціальної травми П. Штомпки, загальні положення про спільноту та адаптацію особи та спільноти в умовах суспільних трансформацій. Сформульовано *принципи аналізу* адаптації спільноти: розгляд адаптації на двох рівнях функціонування спільноти – як структурної одиниці суспільства і як значущого середовища життєдіяльності особи; зумовлення її змістом суспільних трансформацій; як складного, неоднозначного, нерівномірного та суперечливого процесу; як вибору альтернативних стратегій поведінки; як здатності особи, сім'ї, громади, спільноти до відновлювальних зусиль та розвитку. Розроблено *концептуальну модель* адаптації спільноти до суспільних змін унаслідок воєнного конфлікту, яка демонструє існування, з одного боку, рутинної адаптації, що реалізується за допомогою випробуваних стратегій, спрямованих на самозбереження, а з другого – проактивної, яка виявляється в активному пошуку нових можливостей, активізації адаптаційного потенціалу та ресурсів спільноти, в готовності до розвитку. Зроблено **висновки**, що адаптація спільноти до суспільних змін унаслідок воєнного конфлікту є складним багатомірним процесом взаємодії суб'єкта адаптації і середовища, яке змінюється під впливом воєнного конфлікту, що передбачає трансформацію системних властивостей спільноти, активне освоєння нових соціальних умов, набуття засобів побудови продуктивних систем взаємодії, вироблення і застосування психологічних стратегій адаптації, та представлено її як шлях від переживання соціальної травми до колективних відновлювальних зусиль та розвитку.

Ключові слова: принципи аналізу адаптації спільноти, концептуальна модель адаптації, посттравматичне зростання, рутинна адаптація, проактивна адаптація, колективні стратегії адаптації, умови воєнного конфлікту.

COMMUNITY ADAPTATION TO SOCIAL CHANGES IN CONSEQUENCES OF ARMED CONFLICT: FROM EXPERIENCING TRAUMA TO RESTORATIVE EFFORTS AND DEVELOPMENT

Korobka Larysa Mykolayivna
PhD in Psychology, Associate Professor, senior research associate,
Head of the Laboratory of Masses and Communities Psychology
Institute for Social and Political Psychology
the National Academy of Educational Sciences of Ukraine
larisakorobka@gmail.com
ORCID ID 0000-0001-9306-0624

The results of study are highlighted, which object is the process of community adaptation consequences of armed conflict. The **purpose** is expanding and deepens scientific ideas about the features of adaptation in conditions of military conflict and developing a conceptual model of community adaptation to the social changes as a result of armed conflict. On the basis of general theoretical **methods** of analysis, systematization, generalization, interpretation of different scientific approaches and empirical results, the theoretical foundations of the study of community adaptation to consequences of the armed conflict are determined. They are based on P. Shtompka's social trauma concept, general propositions about community; propositions on adaptation of individual and community in conditions of social transformations. The principles of community adaptation analysis are formulated: consideration of adaptation on two levels of community functioning - as a structural unit of society and as significant environment of person's life; its predetermining by content of social transformations; as a complex, ambiguous, uneven and controversial process; as a choice of alternative behavioral strategies; as ability of individual, family, community to take restorative efforts and development. The conceptual model of community adaptation to social changes as a result of armed conflict is developed. It demonstrates on the one hand, the existence of routine adaptation, implemented through tried and tested strategies aimed at self-preservation. On the other hand, there is proactive adaptation manifested in the active search for new opportunities, activation of adaptation, community capacity and resources, in readiness for development. It is **concluded** that community adaptation to social changes due to the armed conflict is a complex multidimensional process of interaction between subject of adaptation and environment. It changes under the influence of armed conflict. It involves transformation of systemic features of community, active development of new social conditions, acquisition means of productive systems of interaction creating, developing and applying psychological adaptation strategies. The author presents adaptation as a path from experiencing social trauma to collective renewal efforts and development.

Key words: principles of community adaptation analysis, conceptual model of adaptation, post-traumatic growth, routine adaptation, proactive adaptation, collective adaptation strategies, conditions of armed conflict.

Вступ. Травматичні події та обставини, такі як війна, переслідування, загроза життю та здоров'ю, голод кардинально змінюють звичний спосіб життя людей, їх побут, стосунки, мрії, цінності, пріоритети та активізують процеси адаптації до змінених умов життя. Актуальним є соціально-психологічне пояснення труднощів адаптаційних процесів в умовах воєнного конфлікту, переінтерпретація відповідних теоретичних положень у контексті адаптації як окремої особи, так і різних соціальних груп, спільнот до умов і наслідків воєнного конфлікту, що й постало науково-дослідними завданнями.

Теоретичне обґрунтування проблеми. Дослідження адаптації як окремих людей, так і різних груп, спільнот в кризові періоди розвитку нашого суспільства, які, наразі, пов'язані із анексією Криму та воєнною агресією на сході України (О. Блинова, В. Васютинський, П. Горностай, І. Губеладзе, В. Климчук, Л. Коробка, В. М'яленко, Т. Титаренко, Г. Циганенко та інші) посідають чільне місце в сучасній українській психологічній науці.

Підґрунтям дослідження адаптації спільноти до суспільних змін унаслідок воєнного конфлікту постали загальні положення про адаптацію в умовах суспільних трансформацій (Є. Головаха, О. Злобіна, А. Камбур, Л. Корель, О. Лактіонов, О. Луценко, Т. Титаренко, Ю. Швалб, М. Шульга та ін.); в умовах невизначеності, непередбачуваності (О. Асмолов, І. Пригожин, К. Швалб) та адаптацію, як набуття позитивних змін на рівні особистості, групи, спільноти, соціуму в результаті адаптації до кризових умов (В. Климчук, О. Нестерова, R. Tedeschi, C. Peterson, N. Park, M. Seligman).

В аналізі адаптаційних процесів спільноти важливими для нас є сучасні напрацювання, що засвідчують здатність спільноти до мобілізації потенціалу, активізації і нарощування адаптаційних ресурсів, зокрема таких, як соціальний капітал (О. Ніздрань, Б. Сміт, П. Шихірев); до соціальної згуртованості (В. Васютинський, О. Петрунько, K. Marzall, E. Wall); до соціальної та психологічної підтримки, (Н. Кривоконь, D. Terry); до суб'єктної активності, як внутрішньо притаманній властивості бути законодавцем свого життя, перетворювачем себе, свого середовища, творцем історії (В. Татенко), до відновлюваних зусиль та розвитку коли йдеться про розв'язання соціальних проблем, про успішність переживання спільнотою важких і кризових ситуацій (Н. Гусак, В. Чернобровкіна, В. Чернобровкін, G. Bonanno, F.H. Norris, S. Stevens); до колективної рефлексивності, рефлексії травмувального спільного досвіду та майбутніх ризиків (А. Журавльов, Л. Найдьонова; М. Найдьонов).

Зазначимо, що в сучасних українських дослідженнях колективної травми наголошується на затребуваності зустрічних та взаємозумовлених стратегій опанування травми як на індивідуальному, так і колективному рівнях (Суший, 2014); аналізуються чинники, які визначають тяжкість наслідків, спричинених колективною травмою – масштаб, сила травматизації – кількість людей, що постраждали, значущість події, авторитет загиблих осіб; рівень несправедливості (порушеної справедливості) під час травматизації, невинність загиблих людей; неможливість або нездатність протистояти травмувальній силі,

пасивність жертви; неможливість або нездатність емоційного від реагування (Горностаї, 2012).

Як зазначають представники Української Миротворчої Школи в стратегічних пропозиціях щодо питань інтеграції жертв війни у місцеві спільноти, більшість громадян України, прямо не артикулюють в свідомості факт колективної травми, тому що не є прямими учасниками або жертвами подій, викликаних війною. В адаптивних спільнотах їх члени встановлюють причину травми і несуть моральну відповідальність за неї, визначають зв'язки, що створюють спільноту, в такий спосіб, який дозволяє їм розділяти страждання інших. Водночас, члени спільнот можуть відмовлятися (що відбувається досить часто) визнати існування чужих травм. Заперечуючи реальність страждань інших, такі групи не тільки зменшують свою відповідальність, але часто перекладають відповідальність за свої власні страждання на цих інших. Як наслідок відбувається обмеження почуття солідарності, посилюється відчуженість, що постає додатковим фактором дезінтеграції, тому що призводить до розриву зв'язків з тими, хто безпосередньо відчув або продовжує відчувати вплив травмувальних подій (Стратегічні пропозиції..., 2016).

У фокусі сучасних вітчизняних досліджень (О.Блинова, О.Богучарова, О.Міхєєва, В.Середа, Н.Ткаченко) в цьому контексті постають, зокрема особливості процесу адаптації соціальних груп зі статусом «внутрішньо переміщені особи» (ВПО), які змушені пристосовуватися до нового оточення внаслідок анексії Криму та воєнних дій на Донбасі. Дослідниками доведено, що переважна більшість ВПО мають обмежений спектр копінг-стратегій і ресурсів стресоподолання, низькі показники рефлексії і осмислення життя, суперечливу модель інтернального контролю, що стосується відповідальності, звернену до минулого, поряд із високою ситуативною тривожністю. Визначено, що травма вимушеної міграції негативно впливає на всі компоненти «позитивної» адаптації ВПО (Блинова, 2017; Богучарова, 2016).

За результатами соціологічного дослідження основних причин та стратегій переселення внаслідок анексії Криму, воєнного конфлікту на Сході України, проблеми адаптації сучасних українських ВПО, проведеного О. Міхеєвою, В. Середою, зроблено висновки про те, що загалом процес переселення призводить до соціальної ізоляції переміщених осіб та необхідності додаткової культурної та соціальної адаптації (Міхеєва, 2015).

Дослідження проблеми адаптації в умовах суспільних трансформацій українськими науковцями (О. Злобіна, А. Камбур, О. Луценко, С. Хутка, Ю. Швалб, М. Шульга) показують, що вплив на людину об'єктивних чинників, пов'язаних із трансформацією суспільства, суб'єктивне сприйняття та оцінка цих чинників мають багатоспрямовану дію; результати соціальної адаптації до кризових умов, в умовах суспільних трансформацій можуть призводити до істотних змін у способі та стилі життя людей.

У вітчизняній психологічній науці вивчалися кризи, з якими стикається кожна людина в мирний час, та як зазначає Т. Титаренко, загальні тенденції залишаються спільними і під час війни. Насамперед зростає кількість деструктивних інтерпретацій ситуації, тимчасово втрачається вміння адекватно реагувати на невдачі і втрати, слабнуть механізми саморегуляції (Титаренко, 2015: 6); відбувається процес ціннісного відчуження та порушення усталених адаптаційних практик (Камбур, 2007: 10).

Коли йдеться про адаптацію спільноти до наслідків воєнного конфлікту, важливим для нас є розуміння адаптації як результату оволодіння складними життєвими ситуаціями. Цей результат полягає в позитивних змінах на рівні особистості, групи, соціуму (В. Климчук, О. Нестерова, R. Tedeschi, L. Calhoun, S. Joseph, P. Linley, M. Seligman). Адже криза, з одного боку, може негативно позначитися на умовах життя людини, а з другого – спонукати до мобілізації прихованих можливостей та пошуку нових, утілення нереалізованого потенціалу та прихованих ресурсів як особи, так і спільноти; до вироблення ефективних психологічних стратегій адаптації, долання наслідків кризових

подій і таким чином сприяти позитивним змінам та розвитку в різних сферах життєдіяльності.

Адаптацію з таких позицій ми розглядається як процес «позитивної адаптації» чи «посттравматичного зростання» (R. Tedeschi, L. Calhoun) суб'єкта адаптації в складних життєвих ситуаціях та підтримуємо твердження про те, що «позитивна адаптація – це не просто результат травматичних подій, а результат оволодіння цією реальністю» (Tedeschi, 2004).

Аналізуючи сучасне розуміння посттравматичного зростання та його виміри, В. Климчук зазначає, що, попри використання різних термінів для позначення цього феномена, усі вони мали спільний «знаменник» – позитивний погляд на людину, яка пережила травму (Климчук, 2016: 47).

В цьому контексті видаються важливими уявлення про адаптацію як здатність до відновлювальних зусиль як окремої людини, сім'ї, так і громади, спільноти (Norris, 2008), в основу яких покладено поняття «резилієнс» (resilience), що визначається як життєстійкість, життєздатність, стійкість до травми, психологічна пружність; як динамічний процес, у якому позитивна адаптація відбувається в умовах негараздів, і як збереження стану благополуччя, незважаючи на негаразди (Bonanno, 2007). Отже для позначення індивідуальних і колективних ресурсів адаптації та подолання надзвичайних і стресових подій, психологічних і соціальних наслідків воєнного конфлікту, вважаємо за доцільне, разом із вітчизняними науковцями (Н. Гусак, В. Чернобровкіна, В. Чернобровкін та ін.), застосування підходу «резилієнс» (Психосоціальна підтримка..., 2017).

Важливим аспектом досліджень адаптації в сучасних умовах невизначеності, непередбачуваності (О. Асмолов, І. Пригожин, К. Шваб) є її розуміння як преадаптації, яку визначають як програми поведінки, що базуються на ролі інновацій та інсайтів, як «випередження змін», як преадаптація (О. Асмолов); як звільнення від ригідності, диктатури минулого досвіду, подолання ефекту колії, яку описав Умберто Еко; як використання «дизруптивної інновації», про яку йдеться у Клауса Шваба; як форми

конструктивних руйнувань, як можливість вирватися із полону минулого досвіду. В такому контексті, як зауважує О. Асмолов, преадаптація базується на мотивації розвитку, зростання, ключовою функцією якої – є готовність до змін (Асмолов, 2017).

Про успішність процесу адаптації може свідчити формування адаптивних стратегій як комплексу психологічних установок, які є ефективними у тій чи іншій життєвій ситуації. При вивченні соціально-психологічних чинників адаптації в період життєвих криз Т. Титаренко говорить про існування таких стратегій, як конструктивні, неконструктивні та самовражаючі. Так, серед популярних стратегій перетворення критичних ситуацій, як зазначає автор, можна назвати порівняння, що йде донизу. Деякі люди намагаються порівнювати свій жалюгідний стан з тими, хто перебуває у ще гірших умовах, з тими, кому набагато тяжче. Таке порівняння, що найчастіше виникає стихійно, без усвідомлюваних зусиль, допомагає первинній, поверховій адаптації до нових умов життя завдяки тому, що людина відшукує у собі приховані резерви оптимізму і поступово відчуває бажання допомоги оточуючим. Наступна техніка життя у складних умовах – порівняння, що йде вгору. Людина порівнює своє сьогодні з учорашнім днем і бачить, що вже стало трохи краще. Вона відчуває, що може передбачити наступний крок у розвитку ситуації і підготуватись до нього. Потроху відбувається опанування, і рух у позитивний бік стає безумовним (Титаренко, 2002: 224-225).

Методологія та методи. Для досягнення мети дослідження, яка передбачала розширення і поглибленні наукових уявлень про особливості адаптації в умовах воєнного конфлікту, формулювання принципів аналізу адаптації спільноти та розроблення концептуальної моделі адаптації спільноти до суспільних змін унаслідок воєнного конфлікту було застосовано загальнотеоретичні методи аналізу, систематизації, узагальнення, інтерпретації різних наукових підходів та емпіричних результатів та моделювання.

Результати та дискусії. Визначено, що більша частина населення, яка постала перед фактом розв'язання воєнних дій на Сході України, була

вимушена хаотично і безсистемно пристосовуватися до нових умов без будь якого планування, відповідно ситуації «тут і зараз». Отже адаптацію до умов воєнного конфлікту, особливо на початку його розгортання, можна характеризувати як вимушену, адже така ситуація жорстко диктує свої умови тому хто адаптується і суб'єкт адаптації вимушений вибудовувати свою поведінку в таких умовах.

Внаслідок воєнного конфлікту та спричинених ним суспільних змін спостерігається увиразнення практично всіх симптомів колективної травми (за П. Штомпою), а саме: набувають поширення синдром недовіри, невіра в майбутнє, ностальгія за минулим, політична апатія, переоцінка минулого, аномія, цивілізаційна некомпетентність, соціальні тертя, колективне почуття провини, колективне почуття сорому, криза ідентичності, криза легітимності, зниження тривалості життя, зростання кількості самогубств, порушення каналів соціальних відносин, соціальної системи, ієрархії тощо. Очевидним також є те, що вплив подій, пов'язаних із ситуацією воєнного конфлікту на Сході України, є неоднаковим на різні групи населення.

Водночас слід зазначити, що травматичний досвід спричиняє не лише негативні наслідки, а й може сприяти активізації відновлювальних зусиль, знаходженню нових цілей, призводити до позитивних змін на рівні особистості, спільноти, соціуму до посттравматичного зростання. В основу моделі посттравматичного зростання (позитивної адаптації) покладено розуміння того, що стресова ситуація може постати для особи, спільноти як можливість для подальшого розвитку, досягнення більш високого рівня функціонування в певних сферах життєдіяльності.

Таким чином, характер впливу воєнного конфлікту та його наслідків на життєдіяльність людей доцільно трактувати як соціально травматичний, водночас як такий, що призводить до посттравматичного зростання, активізації колективних відновлювальних зусиль до позитивних змін на рівні особистості, спільноти, соціуму. Отже адаптацію розглянуто як здатність до

відновлювальних зусиль як окремої особи, так і спільноти, яка базується на мотивації розвитку, зростання, ключовою функцією якої – є готовність до змін

Пристосування населення України до життя в умовах воєнного конфлікту відбувається як в особистому, так і в колективному контекстах. Безперечним є те, що будь-яка людина належить до тієї чи іншої спільноти, яка одночасно постає як структурна одиниця і суспільства, і життєдіяльності особи в значущому для неї середовищі. Спільнота визначається нами, відповідно до психологічної теорії спільноти В. Васютинського, як відносно велика (численна) номінально-реальна соціальна група, що виділяється за наявністю спільної ознаки, яка є для багатьох або більшості її носіїв суб'єктивно значущою, а кількість таких носіїв досягає достатнього критичного рівня (Васютинський, 2010: 18).

Засобами реалізації процесу адаптації до умов і наслідків воєнного конфлікту виступають *психологічні стратегії*, які актуалізуються на двох рівнях – спільноти як структурної одиниці суспільства та як значущого середовища життєдіяльності особи.

В контексті нашого дослідження адаптації спільноти до суспільних змін унаслідок воєнного конфлікту, *колективні стратегії* адаптації визначено як систему спільно вироблених способів зараджувальної поведінки, спрямовану на пристосування до змінених унаслідок воєнного конфлікту умов життєдіяльності, яка реалізується в емоційній, когнітивній і поведінковій сферах. Визначаємо, що спільнота виступає суб'єктом адаптації та життєтворення, адже може усвідомлювати, рефлексувати події та свідомо обирати стратегії адаптації, спрямовувати колективні зусилля на підвищення рівня індивідуальної та колективної адаптивності, подолання наслідків кризових і травматичних подій.

Значну роль в реалізації тих чи інших стратегій, безумовно відіграє специфіка ситуації, умов до яких відбувається адаптація. Події, пов'язані з воєнною агресією на сході країни, актуалізували у громадян потребу осмислити та пояснити їхній вплив на усталений спосіб життя, застосувати найбільш

придатні способи психологічного захисту, виробити засоби протидії індивідуальній і колективній травмі та ефективні стратегії зараджувальної поведінки.

Відтак спільнота, як система, що адаптується до умов і наслідків воєнного конфлікту, застосовує та виробляє стратегії зараджувальної поведінки, щоб адаптуватися до таких умов з незначними адаптивними втратами, а також збільшує можливості доступу до необхідних адаптаційних ресурсів. Члени спільноти, приєднуються до процесу адаптації спільноти, як більш загальної системи, що дозволяє зміцнювати соціальні зв'язки та посилювати адаптивні ресурси за рахунок колективних ресурсів.

З огляду на аналіз процесу адаптації в умовах суспільних трансформацій унаслідок воєнного конфлікту, спільноти розглянуто, як суттєвий чинник перетворень в різних аспектах – як носій потреб, як «сене спільноти, включаючи членство, вплив, інтеграцію потреб і емоційні зв'язки» (за Л. Найдьоною); як ресурс в процесі задоволення потреб у психологічному благополуччі членів спільноти та подолання наслідків воєнного конфлікту. Адаптацію спільноти до суспільних змін унаслідок воєнного конфлікту простежено як шлях від переживання соціальної травми до колективних відновлювальних зусиль та розвитку.

Застосування та переінтерпретація відповідних теоретичних положень в контексті адаптації спільноти до суспільних змін унаслідок воєнного конфлікту дозволили сформулювати *принципи аналізу* адаптації спільноти, які спираються на концепцію соціальної травми П. Штомпки, за якою характер впливу воєнного конфлікту на життєдіяльність людей доцільно трактувати як соціально травматичний, та на положення позитивної психології, яка розглядає адаптацію в складних життєвих ситуаціях як процес «позитивної адаптації», чи «посттравматичного зростання», що супроводжується позитивними змінами на рівні особистості, групи, соціуму. Це *принципи* дворівневого аналізу адаптації спільноти (розгляд адаптації на двох рівнях функціонування спільноти – як структурної одиниці суспільства і як значущого середовища життєдіяльності

особи); зумовленості змістом суспільних трансформацій; альтернативності (розуміння її як вибору альтернативних стратегій поведінки); багатовимірності (розгляду її як складного, неоднозначного, нерівномірного та суперечливого процесу); відновлюваності та розвитку (як здатності особи, сім'ї, громади, спільноти до відновлювальних зусиль та розвитку).

На основі теоретичного аналізу проблеми розроблено концептуальну модель адаптації спільноти до суспільних змін унаслідок воєнного конфлікту, яка демонструє одночасне існування, з одного боку, *рутинної адаптації*, що реалізується за допомогою використання випробуваних стратегій, стереотипних захисних засобів, спрямованих на самозбереження, а з другого – *проактивної адаптації*, яка виявляється в активному пошуку нових можливостей, активізації адаптаційного потенціалу та ресурсів спільноти, в готовності і здатності до відновлюваних зусиль та розвитку.

Висновки. Адаптацію спільноти до суспільних змін унаслідок воєнного конфлікту визначено як складний багатомірний процес взаємодії суб'єкта адаптації (спільноти/особи як члена спільноти) і середовища, яке змінюється під впливом воєнного конфлікту, що передбачає трансформацію системних властивостей спільноти, активне освоєння нових соціальних умов, набуття засобів побудови продуктивних систем взаємодії, вироблення і застосування психологічних стратегій адаптації.

Визначено, що адаптація до суспільних змін унаслідок конфлікту відбувається як адаптація до соціально напруженого середовища. Характер впливу воєнного конфлікту та його наслідків на життєдіяльність людей доцільно трактувати як соціально травматичний, водночас як такий, що призводить до посттравматичного зростання, активізації колективних відновлювальних зусиль та розвитку, до позитивних змін на рівні особистості, спільноти, соціуму. Відповідно адаптацію спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту розглянуто як шлях від переживання соціальної травми до колективних відновлювальних зусиль та розвитку.

Існування загальних тенденцій і повторюваність деяких ознак, що відмічається протягом історії розвитку поняття адаптації, розроблена на основі теоретичного аналізу концептуальна модель адаптації спільноти до суспільних змін унаслідок воєнного конфлікту, дають підстави для створення моделі психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту за результатами емпіричного вивчення цих стратегій адаптації в різних сферах життєдіяльності, вироблення та апробацію соціально-психологічних засобів подолання наслідків воєнного конфлікту, що й постає **перспективою** подальших досліджень.

Література

1. Асмолов А.Г., Шехтер Є.Д., Черноризов О.М. Преадаптация к неопределенности как стратегия навигации развивающихся систем: маршруты эволюции. *Вопросы психологии : научный журнал*. 2017. № 4. С. 3-26.
2. Блинова О.Є. Типи соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб. *Соціокультурні та психологічні виміри становлення особистості* : матер. Всеукр. (із Міжнар. участю) наук.-практ. конф. (5-6 жовтня 2017 р., м. Херсон). Херсон : Видавн. дім «Гельветика». 2017. С. 14–15.
3. Богучарова, О.І. Ткаченко, Н.В. Копінг-стратегії як фактор «позитивної» адаптації вимушених мігрантів [Електронний ресурс]. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Психологія*. Вип. 22. 2016. С. 27-36. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdups_2016_22_6.
4. Васютинський В. Психологічні виміри спільноти : монографія. К.: Золоті ворота. 2010. 120 с.
5. Горностай П.П. Колективна травма і групова ідентичність. *Психологічні перспективи. Спец. випуск : Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп*. Т. 2. 2012. С. 89-95.
6. Камбур А.В. Соціальна адаптація особистості в суспільстві перехідного типу: зміна ціннісних пріоритетів : автореф. дис...канд. соціол. наук : 22.00.04. Гуманітарний ун-т “Запорізький ін-т державного та муніципального управління”. Запоріжжя. 2007. 21с.
7. Климчук В.О. Посттравматичне зростання та як можна йому сприяти у психотерапії *Наука і освіта*. №5. 2016. С. 46-52.
8. Міхеєва О., Середа В. Сучасні українські внутрішньо переміщені особи: основні причини, стратегії переселення та проблеми адаптації. *Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні*. Збірка аналітичних матеріалів. Львів: Галицька видавнича спілка. 2015. С.9-49.
9. Психосоціальна підтримка в умовах надзвичайних ситуацій: підхід резилієнс : навч.-метод. посіб. / Н. Гусак, В.Чернобровкін та ін. ; за заг. ред. Н. Гусак. Київ : НаУКМА. 2017. 92 с.
10. Стратегічні пропозиції щодо питань інтеграції жертв війни у місцеві спільноти. *Проект «Української Миротворчої Школи»*. 2016. Взято з <http://peace.in.ua/strategichni-propozytsiji-schodo-pytan-intehratsiji-zhertv-vijny-u-mistsevi-spilnoty/>
11. Суший О. Проблема колективної травми в українському соціумі та пошук стратегії її опанування. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ. 2014. Вип. 6 (74). С. 18–32.

12. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ. 2002. 304 с.
13. Титаренко Т.М. Напрями психологічної реабілітації особистості, що переживає події війни. *Психологічна допомога особистості, що переживає наслідки травматичних подій* : зб. статей. К. : Міленіум. 2015. С. 3-13.
14. Штомпка П. Социальное изменение как травма. *Социологические исследования*. 2001. № 1. С. 6-16.
15. Bonanno, G. A. Loss, Trauma, and Human Resilience: Have We Underestimated the Human Capacity to Thrive After Aversive Events? *American Psychologist*. 2004. 59 (1), P. 20–28.
16. Norris, F. H., Stevens, S. P., & Pfefferbaum, B. Community Resilience as a Metaphor, Theory, Set of Capacities, and Strategy for Disaster Readiness. *American Journal of Community Psychology*. 2008. 41 (1-2), P.131–134.
17. Tedeschi R.G., Calhoun L.G. Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*. 2004. 15 (1). P. 1-18.

References

1. Asmolov, A.G., Shekhter, Ye.D., Chernorizov, O.M. (2017) Preadaptatsiia k neopredelennosti kak strategiiia navigatsii razvivaiushchikhsia sistem: marshruty evoliutsii. [Preadaptation to Uncertainty as a Navigation Strategy for Developing Systems: Evolution Routes]. *Voprosy psikhologii : nauchnyi zhurnal – Psychology Issues : A Scientific Journal*, 4, 3-26 [in Russian].
2. Blynova, O.Je. (2017). Typy sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii vnutrishno peremishchenykh osib. [Types of socio-psychological adaptation of internally displaced persons Sociocultural and psychological dimensions of personality formation]. *Sotsiokulturni ta psykholohichni vymiry stanovlennia osobystosti : mater. Vseukr. (iz Mizhnar. uchastiu) nauk.-prakt. konf. (5-6 zhovtnia 2017 r., m. Kherson)* [Sociocultural and psychological dimensions of personality formation : materials of the All-Ukrainian (with Intern. Participation) scientific-practical conference]. Kherson : Vydavn. dim «Helvetyka», 14–15 [in Ukrainian].
3. Bohucharova, O.I. Tkachenko, N.V. (2016) Kopinh-stratehii yak faktor «pozytyvnoi» adaptatsii vymushenykh mihrantiv [Coping strategies as a factor in the “positive” adaptation of forced migrants]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriiia : Psykholohiia – Bulletin of Dnipropetrovsk University. Series: Psychology..* 22, 27-36. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdups_2016_22_6 [in Ukrainian].
4. Vasiutynskyi, V. (2010). *Psykholgichni vymiry spilnoty : monografiy* [The psychological measuring of *community*: is a monograph]. Kyiv : Zoloty vorota, 120 [in Ukrainian].
5. Gusak, N., Chernobrobkin, V. [ta inshi] (2017) *Psykhosotsial'na pidtrymka v umovah nadzvychainykh sytuaciy: pidhid resielience : navchalno metodychnyi posibnyk* [Psychological Support in conditions of Unordinary Situations: resilience approach]. Kyiv : NaUKMA, 92 [in Ukrainian].
6. Hornostai, P. P. (2012) Kolektyvna travma ta hrupova identychnist [Collective trauma and group identity]. *Psykholohichni perspektyvy. Spetsialnyi vipusk : Aktualni problemi psihologiyi malih, serednih ta velikih grup – Psychological Prospects. Special issue*, 2, 89-95 [in Ukrainian].
7. Kambur, A.V. (2007) Sotsialna adaptatsiia osobystosti v suspilstvi perekhidnogo typu: zmina tsinnisnykh priorytetiv : avtoref. dys...kand. sotsiol. nauk : 22.00.04. [Social adaptation of personality in a transitional society: changing value priorities]. Ph. D. Thesis, Zaporizhzhia, 21 [in Ukrainian].
8. Klymchuk, V. O. (2016). Posttravmatyчне zrostannia ta yak mozhna yomu spryiaty u psykhoterapii [Posttraumatic growth and ways of facilitating it in psychotherapy] *Nauka i osvita – Science and education*, 5 (16), 46-52 [in Ukrainian].
9. Mikheieva, O., Sereda, V. (2015). Suchasni ukraïnski vnutrishno peremishcheni osoby: osnovni prychny, stratehii pereselennia ta problemy adaptatsii [Contemporary Ukrainian Internally Displaced Persons: Main Causes, Resettlement Strategies, and Adaptation Issues]. *Stratehii*

transformatsii i preventsii prykordonnykh konfliktiv v Ukraini. *Zbirka analitychnykh materialiv* [Strategies for Transformation and Prevention of Border Conflicts in Ukraine. Collection of analytical materials]. Lviv: Halytska vydavnycha spilka, 9-49 [in Ukrainian].

10. Sushyi, O. (2014). Problema kolektyvnoy travmy v ukrayinskomu sotsiumi ta poshuk strategiy yi opanuvannya [The problem of collective trauma in the Ukrainian society and the search for coping strategies]. *Naukovi zapyski Institutu politichnih I etnonatsionalnih doslidzhen imeni I.Kurasa NAN Ukrayiny – National academy of sciences of Ukraine. Kuras Institute of political and ethnic studies*, 6 (74), 18-22 [in Ukrainian].

11. *Stratehichni propozytsii shchodo pytan intehtratsii zhertv viiny u mistsevi spilnoty* (2016). [Strategic proposals on the integration of war victims into local communities] Proekt «Ukrainskoi Myrotvorchoi Shkoly» – Project of the Ukrainian Peacekeeping School. Retrieved from <http://peace.in.ua/stratehichni-propozytsiji-schodo-pytan-intehtratsiji-zhertv-vijny-u-mistsevi-spilnoty/> [in Ukrainian].

12. Tytarenko, T. M. (2015). Napriamky psykholgichnoi rehabilitatsii osobystosti, shcho perezhivaie podii viiny. [Directions of psychological rehabilitation of the individual, experiencing the ware vents]. *Psykholgichna dopomoga osobystosti, shcho perezhivaie naslidky travmatychnikh podii*. [Psychological Support to a Person Experiencing the Consequences of Traumatic Events]. *Zbirnik statey. – Collection of papers presents. Kyiv : Milenium Publ.*, 3-13 [in Ukrainian].

13. Tytarenko, T.M. (2002) *Zhyttievyyi svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti* [The personal life of the individual: within and beyond everyday life]. Kyiv, 2002, 304 [in Ukrainian].

14. Shtompka, P. (2001). Sotsial'noe izmenenie kak travma [Social change as trauma]. *Sotsiologicheskie issledovaniia – Sociological Studies*, 1, 6-16 [in Russian].

15. Bonanno, G. A. (2004): Loss, Trauma, and Human Resilience: Have We Underestimated the Human Capacity to Thrive After Aversive Events? *American Psychologist*: 59 (1), 20–28 [in English].

16. Norris, F. H., Stevens, S. P., Pfefferbaum, B. (2008). Community Resilience as a Metaphor, Theory, Set of Capacities, and Strategy for Disaster Readiness. *Am J Community Psychol*. 41 (1-2), 131–134 [in English].

17. Tedeschi, R.G., Calhoun, L.G. (2004.) Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15 (1), 1-18 [in English].